

Statistični podatki (npr. kazalniki mreže kreditnih ustanov, število prebivalcev na kreditno ustanovo, prihranki na prebivalca itd.) jasno kažejo inovacije v bančnem sistemu, regionalna razmerja in dejstvo, da so se vzhodne in jugovzhodne pokrajine hitro prilagodile trendom in posodobile. Ti kvantitativni rezultati lahko prispevajo k spremembi okvirnega stereotipa o »modernizirani zahodni Madžarski – nerazviti Veliki nizini«, ki ga lahko še vedno zasledimo v teoretični literaturi.⁶

V knjigi je skoraj trideset slik, vključno z zemljevidi, ki veljajo za novost v delih, posvečenih zgodovini bančništva. Ti zemljevidi prikazujejo regionalno in mestno razporeditev denarnega toka, prostorsko razporeditev bančnih ustanov in koncentracijo kapitala v različnih pokrajinah ter služijo kot most, ki povezuje raziskave na področju nacionalne in lokalne zgodovine.

Delo Zoltána Gála je dragoceno zaradi zanesljive obdelave podatkov in izjemnega metodološkega aparata. Te kvalitete mu omogočajo dekonstrukcijo napačno utemeljenih zamisli v gospodarski zgodovini, kar bo pomembno za širše mednarodno bralstvo.

Virag Rab

Andrej Pančur, Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta. Zgodovinsko društvo Celje, Celje 2011, 160 str.

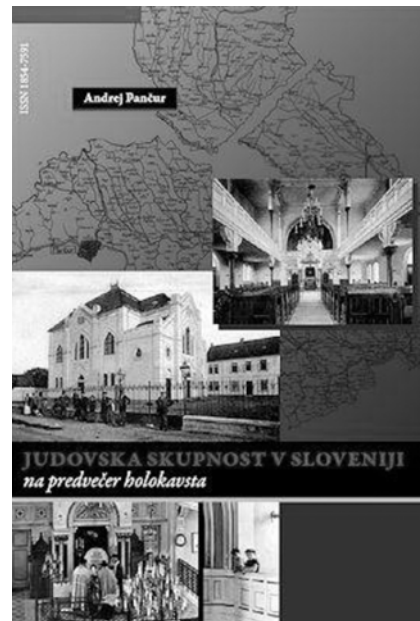
Dr. Andrej Pančur, zgodovinar mlajše srednje generacije, nas je prijetno presenetil z novo monografsko študijo o slovenski judovski skupnosti pred drugo svetovno vojno in med njo. Ali, kot pravi avtor, na pragu holokavsta, v katerem je bila tako kot mnoge druge judovske skupnosti v okupirani Evropi dodobra uničena. Še več, bila je tako zdesetkana, da si po tragediji holokavsta vse do danes še ni opomogla in predstavlja eno najmanjših judovskih skupnosti na stari celini. Avtor, ki

[Bančna središča na področju Banata]. KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 3:(2. (9)) str. 117–133. (2010); Zoltán Gál: »A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón« [Funkcije bančnih storitev v gornjeogrskih mestih]. V: A Felvidék történeti földrajza, Nyíregyháza, (szerk. Frisnyák S.), 1998, str. 455–474; Zoltán Gál: A pénzügyi szerepe az alföldi városok modernizációjában (az alföldi városok pénzügyi funkciói a 20. század elején). V.: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, (szerk. Frisnyák S.), 2000, str. 321–343.

⁶ GÁL, Zoltán: A pénzügyi szerepe az alföldi városok modernizációjában (az alföldi városok pénzügyi funkciói a 20. század elején), [Vloga bančnih ustanov pri modernizaciji urbane mreže na področju Velike ravnine na začetku 20. stoletja]. V: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, (szerk. Frisnyák S.), 2000, str. 321–343; Zoltán Gál: A dunántúli bankpiacok átalakulása a 19–20. század fordulóján [Preoblikovanje bančnih trgov na področju Prekodonavja na prehodu iz 19. v 20. stoletje]. V: *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*, (szerk. Frisnyák S. - Tóth József), Nyíregyháza-Pécs, 2003, str. 239–252.

ga sicer poznamo kot enega plodovitejših piscev na temo judovske problematike na Slovenskem in kot odličnega poznavalca statistike o gibanju judovskega prebivalstva v novejših zgodovinskih obdobjih, se je dela lotil analitično, sistematično in pregledno. Tako lahko zapišemo, da je njegova knjiga ena od najbolj celovitih prikazov judovske problematike pri nas in zato izvrstno izhodišče za vse podobne študije v prihodnje. Seveda ni edino tovrstno delo, je pa dobro podprto z verodostojno dokumentacijo in izjemno bogatimi statističnimi podatki pred drugo svetovno vojno, ki mu kljub suhoparnosti dajejo dodano vrednost. Knjigo je izdalo in založilo Zgodovinsko društvo Celje (najbrž ne bo odveč zapisati, da ima zasluge za izid tudi njegov predsednik, dr. Tone Kregar), recenzenta pa sta bila dr. Janez Cvirn in dr. Bojan Godeša. Naslovnico krasi nekaj simbolno in sporočilno smiselno izbranih fotografij, ki sta jih prispevala mag. Franc Kuzmič in Andrej Horvat. Med njimi je tudi fotografija predvojne judovske sinagoge v Murski Soboti (središča takratnega slovenskega judovstva), ki je bila porušena leta 1954 in je za mnoge začetek potiskanja Judov na sam rob javnega in socialnega spomina. Knjigi je dodan tudi obsežen znanstveni aparat.

Najprej nas Pančur opozori na nujnost srečevanja s suhoparnimi statističnimi podatki o Judih v Sloveniji pred drugo svetovno vojno. A ko sledimo avtorjevemu razmišljanju, se lahko strinjamo z njim, da je poznavanje teh podatkov nujno za razumevanje dogajanja. Povsem na mestu je njegova ocena, da se v primeru statističnih podatkov o judovski skupnosti na Slovenskem v obravnavanem obdobju podatki statističnih uradov in posameznih raziskovalcev precej razlikujejo. Za ilustracijo: v zadnjem uradnem jugoslovanskem popisu Kraljevine Jugoslavije je bilo na ozemlju Slovenije (Dravske banovine) leta 1931 popisanih 820 prebivalcev z judovsko vero. Po podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije so v jugoslovanski Sloveniji (Dravska banovina) našteali 760 članov judovskih verskih občin. Po drugih podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije sta imeli judovski verski občini iz Slovenije leta 1940 845 članov, od tega verska občina Murska Sobota 711 in Lendava 134. Podatka se torej skoraj ujemata in sta daleč od nekaterih ocen predhodnih raziskovalcev, ki govorijo o bistveno višjih številkah. Te niso realne in prav realnost podatkov je ena od odlik Pančurjeve monografije. Ne smemo pozabiti, da je avtor poglobljeno raziskoval demografski in socialni razvoj judovskega prebivalstva na celotnem ozemlju jugoslovanske Slovenije v desetletjih pred drugo svetovno vojno in je o tem že pred izidom monografije objavil

nekaj zanimivih izsledkov. Ti so mu bili celo izhodišče za pripravo monografije, v epilogu katere so strnjeno prikazani najnovejši rezultati avtorjevih raziskav o poteku holokavsta v različnih delih okupirane Slovenije. Pri tem je ugotovil, da občutnih razlik v številu žrtev holokavsta v Prekmurju in v ostali Sloveniji ni mogoče razložiti samo s pomočjo različnih okupacijskih režimov, temveč tudi s pomočjo različnih družbeno-demografskih dejavnikov. In prav nanje se v dobršni meri Pančur naslanja, ko analizira dogajanje in vrednoti posledice. Marsikaj nam o tem povedo številke iz Priloge ob koncu knjige, v kateri objavlja poimenski seznam članov judovskih občin iz slovenske Štajerske in Kranjske konec dvajsetih let 20. stoletja. Žal številke niso popolne in tudi ne dokončne, v nekaterih primerih se ne ujemajo s podobnimi seznammi, včasih je skupno število Judov tudi večje od dejanskega. To pa je razumljivo, če upoštevamo dejstva, da so bili Judje vedno izjemno mobilni sloj prebivalstva (že v srednjem veku, ko se je ta mobilnost na primer zelo odražala v gibanju članov mariborske srednjeveške judovske skupnosti) in tudi po popisu prebivalstva iz leta 1931 v Dravski banovini se je veliko Judov iz tega popisa pri nas zadrževalo le kratek čas. Ko omenjamo trideseta leta minulega stoletja, ne smemo pozabiti na pobege judovskega prebivalstva iz Hitlerjeve Nemčije na varno. Vse do leta 1937 je bilo tega relativno malo, nato pa se število Judov, ki so bežali iz rajha, občutno poveča (najbolj zlasti po nemški priključitvi Avstrije marca 1938). Popis Judov iz leta 1937 (ki sicer ni popoln) zajema veliko večino takratnih Judov v Dravski banovini in po mnenju avtorja »zelo dobro odraža demografsko, gospodarsko in socialno strukturo judovskega prebivalstva na predvečer holokavsta«.

Monografija Andreja Pančurja prinaša v nadaljevanju strnjene vsebine o srednjeveškem izgonu judovskega prebivalstva iz slovenskih dežel in prepovedi naseljevanja, nato pa nekoliko podrobneje spregovori o razvoju judovskega prebivalstva v Prekmurju od začetka naseljevanja in naraščanja judovskega prebivalstva v tej slovenski pokrajini. Bralec lahko dobi dokaj popolno sliko o razvoju judovskega prebivalstva tudi v ostali Sloveniji in se seznani z judovskimi verskimi občinami vse do njihove reorganizacije po prvi svetovni vojni, ko je Prekmurje pripadlo novi državi SHS. Obdobje med obema svetovnima vojnama je deležno posebne avtorjeve pozornosti, in to ne zgolj z vidika razvoja in dejavnosti judovske skupnosti v Prekmurju, pač pa tudi v ostali Sloveniji. Avtorju lahko pritrdimo v njegovi oceni, da »povsem različna poselitvena struktura Judov v Prekmurju in v ostali Sloveniji ni imela velikega vpliva le na organizacijsko strukturo judovskih skupnosti, temveč tudi na ostale dele njihovega gospodarskega in socialnega življenja«. Judje v Prekmurju so uporabljali v glavnem madžarščino, marsikdaj pa so kot materni jezik navajali tudi nemščino, nekateri celo srbohrvaščino. Po priključitvi Prekmurja k matici po prvi svetovni vojni je prihajalo do jezikovne asimilacije, saj je madžarščina počasi izginjala iz upravnega življenja, tako da se pojavlja tudi slovenščina. Rodnost judovskega prebivalstva je bila nizka, priče smo izstopom iz judovske vere in tudi mešanim porokam. Najbolj so se Judje v Prekmurju in v ostali Sloveniji razlikovali glede državljanstva – gre za enega najpomembnejših dejavnikov asimilacije), pri čemer je zanimivo, da je bila po popisu iz leta 1937 v Prekmurju večina Judov

jugoslovanskih državljanov, druge pa komaj dobra polovica (Judi so se naseljevali v razvitejših slovenskih mestih, predvsem v Ljubljani).

Epilog Pančurjeve monografije je namenjen žrtvam holokavsta. V Prekmurju je bilo ubitih kar 85% predvojnega judovskega prebivalstva, na ostalih ozemljih Slovenije pa petina Judov, ki je imela jugoslovansko državljanstvo. To je povsem razumljivo, saj je večina judovskega prebivalstva pred aprilsko okupacijo leta 1941 živela v Prekmurju. To pokrajino so že sredi aprila 1941 predali Madžarom in na Madžarskem vse do spomladi 1944 ni bilo radikalnejših ukrepov zoper Jude. V tem kontekstu je treba gledati na judovsko prebivalstvo v Prekmurju, ki ga je drastično prizadela šele nemška okupacija Madžarske. Takrat se je začelo množično preganjanje madžarskih Judov. Že v prvem, aprilskem, valu množičnih deportacij so v taborišče Auschwitz – Birkenau odpeljali največjo skupino prekmurskih Judov in jih tam maja 1944 usmrtili. Ta vidik uničenja predvojne judovske skupnosti v pokrajini ob Muri je v monografiji nekoliko prezrt. Zato pa je pregledno (čeprav zelo na kratko) predstavljena problematika beguncev, ki so pribežali v Jugoslavijo po letu 1938. Jugoslovanskim Judom je bilo prizaneseno vse do oktobra 1940, ko je tudi jugoslovanska vlada izdala dve antisemitski uredbi (vpis judovskih učencev na univerze, visoke in srednje, učiteljske ter strokovne šole in prepoved odpiranja živilskih grosističnih trgovskih podjetij). Očitno je, da je Pančur ta poglavja že prej raziskovalno obdelal in je zato lahko izsledke koristno uporabil za objavo v monografiji.

V epilogu o holokavstu judovskega prebivalstva na Slovenskem zelo smiselno izpostavi razlike med posameznimi okupiranimi območji in položaj Judov v njih. Še enkrat ponovi, da pred vojno na ozemlju današnje Slovenije ni živelo veliko Judov. Večina je iz nemškega okupacijskega območja pred preganjanjem pobegnila že kmalu po prihodu Nemcev aprila 1941. Najprej so pobegnili v Ljubljano, kjer so se pridružili množici drugih judovskih beguncev. Vse do leta 1943 je bilo protijudovsko nasilje na italijanskem okupiranem območju v primerjavi z nacistično Nemčijo dokaj znosno. Po italijanski kapitulaciji pa so začeli Nemci ob izdatni pomoči marionetne italijanske fašistične republike ujete Jude voziti v koncentracijska taborišča. Na udaru so bili zlasti pripadniki tržaške in goriške judovske skupnosti, septembra 1944 pa so bili aretirani še zadnji ostanki Judov v nekdanji Ljubljanski pokrajini. V tem času se je zgodil tudi drugi in tretji val aretacij prekmurskih Judov (prvega so Madžari opravili aprila 1944). Do takrat, razen protijudovske politike, holokavsta Madžari niso izvajali. V kontekstu 569.000 madžarskih žrtev holokavsta moramo gledati tudi na žrtve med prekmurskimi Judi (okoli 400). Preživelo jih je 63 (po drugih podatkih pa 65), kar je predstavljalo le še ostanke ostankov. Pač pa se je iz koncentracijskih taborišč vrnila večina Judov, ki so bili aretirani v Ljubljani. Preživela je tudi večina tistih, ki so se zatekli v Italijo. Redki so se vrnili nazaj v Slovenijo in še ti so večinoma kmalu zapustili Jugoslavijo (večji del ni imel jugoslovanskega državljanstva).

Za lažje razumevanje žrtev holokavsta nam Pančur postreže s socialno-demografsko strukturo smrtnih žrtev in jih ponazori še z grafi (poklicna struktura judovskega prebivalstva iz leta 1937 ter judovskih in slovenskih žrtev vojne; žrtve

vojne v Prekmurju glede na datum rojstva, spol judovskih in ostalih žrtev druge svetovne vojne v Sloveniji; delež Judov in ostalih civilnih žrtev druge svetovne vojne v Sloveniji; vzrok smrti judovskih in ostalih žrtev). Čeprav gre pri Pančurjevi monografiji (kot poudarja tudi sam) predvsem za kvantitativno analizo judovskega prebivalstva pred drugo svetovno vojno, mu je vendarle uspelo tudi s pomočjo preudarnega nizanja in primerjanja golih statističnih podatkov predstaviti celoto problematike, ki pa še zdaleč ni zaključena. A brez Pančurjevih podatkov, ocen, analiz in primerjav bo vsako nadaljnje tovrstno raziskovanje pomanjkljivo, tako da je opravil izjemno koristno delo v dobro boljšega poznavanja holokavsta na Slovenskem. Zgodovine tega temnega poglavja 20. stoletja zgodovinopisje še ni zapisalo (čeprav je v zadnjih letih kar nekaj avtorjev prispevalo tehtna videnja in historične sodbe), to delo nas še čaka. Tudi Pančur ni imel namena napisati integralne zgodovine holokavsta (ker je to v relativno skromnem delu nemogoče opraviti), pač pa predvsem opozoriti na nekatera temeljna izhodišča, upoštevajoč prizadevanja po vzpostavitvi skupne kulturne in socialne zgodovine, ki »bi presegla podedovane konceptualne in metodološke razlike obeh ved«. To mu je več kot uspelo in lahko se samo veselimo nadaljevanja njegovega dela, sploh če se bo lotil takšne metodološke raziskave holokavsta v Sloveniji, ki bo slonela na historično-antropološki mikrozgodovinski študiji judovskih posameznikov in na kvantitativni makrozgodovinski analizi judovske skupnosti. Takšno raziskavo potrebujemo, saj je naša dolžnost, da tudi 67 let po koncu holokavsta in zaradi odhajajočih generacij preživelih preprečimo izgubo spomina na genocid, ki mu v zgodovini ni primerjave.

Raziskava je uporabno in dobro izhodišče za integralno zgodovino holokavsta.

Marjan Toš

Blaž Torkar, Prikriti odpor: ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Mohorjeva, Celovec 2012, 301 str., ilustr.

V knjigi »Prikriti odpor – Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno« sta zajeti dve tematiki, ki sta vedno zanimivi in radi burita duhove: obdobje druge svetovne vojne ter delovanje obveščevalnih služb. Druga svetovna vojna, ki je položila temelje sodobnega sveta tudi pri nas, je vedno predmet zanimivih zgodovinskih raziskav in razprav. Delovanje obveščevalnih služb, ki ima že zaradi same narave delovanja pridih skrivnostnosti, pa je za zgodovino zanimivo, ker obveščevalne službe kot podaljšana roka politike s svojimi »operacijami« pogosto podpirajo ali celo vodijo politiko svojih vlad(arjev). Med obveščevalnimi službami, ki »slovijo« po svojem vmešavanju v politiko drugih držav, je gotovo ameriška CIA (Central Intelligence Service), ki je nastala prav iz ameriške OSS (Office of Strategic Services), katere nastanek, razvoj in delovanje na Slovenskem med drugo svetovno vojno so opisani v knjigi Blaža Torkarja.